

Türkiye’de Pozitivizm Tartışmalarının Kültürel Ürünlere Yansıması: “Tatarcık” ve “Sessiz Ev” Romanları Bağlamında Pozitivizmin Savunucularının Eleştirisi

Reflections of Cultural Goods of Positivism Debate in Turkey:
Criticism of Positivism Defenders in the Context of “Tatarcık” and “Silent House” Novels

Ülkü Ayşe Oğuzhan Börekci, Doç. Dr., Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi, E-posta: ulkuoguzhanborekci@gmail.com

Anahtar Kelimeler:

Türkiye,
Kültürel Ürünler,
Pozitivizm,
“Tatarcık” ve “Sesiz
Ev”.

Öz

Pozitivizm, gerçek bilginin yegâne dayanağının ampirik bilimler olduğunu iddia eden, ölçülebilir ve bu anlamda öngörülebilir şeylerden hareketle dünyayı açıklayan bir yaklaşımdır. Pozitivizmle Osmanlı-Türk aydınının tanışması, 19. yüzyılda Batı ile ilişkilerin kurulması neticesinde gerçekleşmiştir. İlerlemenin itici gücünün bilim olduğu yargısına ulaşan aydın kesimin bir bölümü, onu elde etmenin tek yolunun pozitivism olduğu düşüncesini savunmuştur.

Pozitivizmin Osmanlı-Türk aydını üzerindeki etkilerinin ve bu bilimsel yaklaşım üzerinden bireyi, toplumu, siyaseti açıklama çabalarının kültürel bir anlatı türü olan romanlarda da ele alındığı görülmektedir. Buradan hareketle bu çalışmada, Halide Edip Adıvar’ın “Tatarcık” ve Orhan Pamuk’un “Sessiz Ev” romanlarında pozitivismin hangi yönleriyle ele alındığı, toplumu ve bireyi açıklamada hangi varsayımlardan hareket ettiği metin analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Böylece farklı dönemlerde kaleme alınan söz konusu romanlardaki, çalışmanın konusu kapsamında yansıtılan düşünceler ve duygular kavranmaya çalışılmış ve bu düşüncelerin nasıl ifade edildiği araştırılmıştır.

Keywords:

Turkey,
Cultural Products,
Positivism,
“Tatarcık” and
“Sessiz Ev”.

Abstract

Positivism is an approach which claims that the only foundation of the real knowledge is empirical sciences and explains the world with the things that can be measured and are predictable in this sense. The meeting of Ottoman-Turkish intellectuals with positivism, took place on the basis of the establishment of relations with the West in the 19th century. Some of the intellectuals, who came to the conclusion that the driving force of improvement was science, claimed that positivism was the only way to reach it.

It is seen that the effects of positivism on Ottoman-Turkish intellectual and the efforts of explaining the individual, society, and politics through this approach was also studied in the novels which is a cultural type of narrative. From this point of view, in this study, from which perspectives positivism is studied, and on which assumptions the explanation of society and individual are based in Halide Edip Adıvar’s novel “Tatarcık” and Orhan Pamuk’s novel “Sessiz Ev” are analysed via text analysis method. Thus, the ideas and feelings reflected in the scope of the study in these novels which were written in two different periods are tried to be understood and how these ideas are expressed is studied.

Giriş

Bilim kavramı insanlık ve düşünce tarihinin erken dönemlerinde de var olmuş, ancak Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketiyle farklı bir yapıya bürünerek “modern bilim” olarak adlandırılmış, doğayı, toplumu ve bireyi anlamada önemli bir referans noktası olmuştur. Pozitivist bilim olarak nitelendirilen bu bilim anlayışı ampirizmi temel almış, akıl, ilerleme ve düzen gibi kavramlar üzerinden evrensel yasaları ortaya koymayı amaç edinmiştir. Buna göre pozitivism, “doğrudan doğruya ampirik gelenek içinde yer alan ve gözlem ve deneye dayanan pozitif bilgi lehine metafiziği, metafiziksel spekülasyonu reddeden anlayış, öğretisi” şeklinde tanımlanmıştır (Cevizci, 1999: 707). Pozitivism, sosyalist düşünür Saint Simon tarafından ilk defa bilimsel yöntemin önemini ve sosyal felsefe bakımından ifade ettiği anlamı ortaya koymak için kullanılmış, ardından Auguste Comte tarafından benimsenerek bir felsefi sistemin adı haline getirilmiştir (Kutluer, 2007: 335).

19. ve 20. Yüzyılda bilim dünyasına damgasını vuran pozitivist bilim ve felsefe anlayışı çok çeşitli şekillerde eleştirilmesine karşın, günümüzde de halâ hem sosyal hem beşeri hem de fen bilimleri alanında etkin bir bilim anlayışını olma özelliğini devam ettirmektedir. Avrupa’da toplumu ve bireyi açıklamada önemli bir dayanak noktası olan pozitivismle Osmanlı-Türk aydınının tanışması 19. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Zira ilerlemenin itici gücünün bilim olduğu sonucuna varan aydın kesimin bir kısmı, ona ulaşmanın yegâne yolunun pozitivism olduğunu iddia etmiştir. Başka bir ifadeyle, 18. ve 19. yüzyılda Batıda gelişen pek çok fikir akımının etkisi altında kalan Osmanlı aydınının, özellikle toplum mühendisliği yönü ağır basan pozitivismden önemli ölçüde etkilendiği ifade edilebilir. Bu noktada önemli olan husus, çökmekte olan devleti kurtarma kaygısıyla ortaya çıkan modernleşme çabaları içinde pozitivist anlayışın önemli bir yer tutmuş olmasıdır. Buna göre pozitivism ve Osmanlı modernleşmesi arasındaki ilişki üç temel alanda belirginleşmiştir. Birinci alan, aklın eleştirel bir işlev kazandığı düşünsel boyutu içermektedir. 19. yy. Osmanlı toplumunun ilk kez bir bütün olarak kendi kendisini eleştirmeye başladığı bir dönemdir. Böyle bir dönemde pozitivism, modern eleştiri mekanizmasını harekete geçirmiş ve bireysel yargı geleneksel kurumlaşmanın ürettiği değerler sorgulamaya başlamıştır. Pozitivist etkinin görüldüğü ikinci alan ise bu eleştirel etkinliğin odağına hukuki, idari ve iktisadi rasyonellik anlayışını alarak gelişen kamu yönetimidir. Pozitivist etkinin görüldüğü üçüncü alan ise bu eleştirel etkinliğin odağına hukuki, idari ve iktisadi rasyonellik anlayışını alarak gelişen kamu yönetimidir (Işın, 1985a: 354).

Modernleşme çalışmalarına paralel olarak Osmanlı devletini çöküşten kurtarmanın yollarından biri olarak savunulan pozitivist bilim anlayışı, kültürel bir anlatı türü olan romanlarda da işlenmiştir. Zira romanlar, kurgusal bir yapıya sahip olmakla birlikte, özellikle toplumcu-gerçekçi bir bakış açısıyla kaleme alınanlar; toplumu ve siyaseti açıklamının, anlamlandırmanın ve onlara yön ve yol göstermenin önemli bir aracı olmuşlardır. Bu varsayımlardan hareketle bu çalışmada, farklı dönemlerde kaleme alınan Halide Edip Adıvar’ın “Tatarcık” ile Orhan Pamuk’un “Sessiz Ev” romanları üzerinden pozitivismin hangi yönleriyle ele alındığı, toplumu ve bireyi açıklamada hangi varsayımlardan hareket

ettiği ve bunlar neticesinde pozitivizmin hangi açılardan eleştirildiği niteliksel bir analiz yönetimi olan metin analiziyle irdelenmiştir. Böylece incelenen romanlar bağlamında, pozitivizme ilişkin yansıtılan düşünceler ve duygular kavranmaya çalışılmıştır. Buna göre öncelikle, Aydınlanma felsefesinden hareketle pozitivizmin Avrupa’da nasıl bir ortamda doğduğu ve geliştiği sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirilerek, özellikle A. Comte’un pozitivist bilim ve felsefe anlayışı üzerinde durulmuştur. Böyle bir yaklaşımın temel nedeni ise, Osmanlı – Türk aydını üzerinde Comte’un yaklaşımının güçlü bir etkisinin olmasıdır. Ardından Osmanlı-Türk aydınının pozitivizmle tanışması ve bu alandaki öncü isimlere değinilmiştir. Son olarak çalışmada örneklem olarak tespit edilen romanlardaki karakterler üzerinden, pozitivizmin hangi yönlerinin şiar edinildiği ve bunlara getirilen eleştiriler incelenmiştir.

“Aydınlanma”nın Işığında Pozitivizm Olgusuna Genel Bir Bakış

Pozitivizm, Avrupa’da 17. Yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan Aydınlanma hareketinin etkisiyle popülerlik kazanan felsefi bir akım olmuştur. Bu nedenle öncelikle pozitivizmde oldukça etkili olan Aydınlanma felsefesinin öncülerine kısaca değinmekte fayda vardır.

“Aydınlanma” Nedir?

Aydınlanmanın ne anlama geldiğine bakıldığında, Avrupa kıtasının farklı bölgelerinde ve aynı ülkenin farklı bireyleri arasında çok farklı anlamlara geldiği görülmektedir. Örneğin bazı yazarlar, radikal bir duruş göstererek, agresif bir şekilde mevcut politik ve siyasal yapıyı eleştirmişler ve özellikle dinsel varsayımlara karşı bir duruş sergilemişlerdir. Buna karşılık bazıları daha ılımlı bir tutum geliştirmiştir. Diğer taraftan sosyal istikrarı savunanlar veya güçlü dinsel etkiler tarafından radikal entelektüel meydan okuyuşlara karşı duranlar ile daha küçük ve zayıf olan gruplar var olmuştur (Anderson, 1976: 362).

Bu farklılıklara karşın Aydınlanma felsefesi, aklın üstünlüğünü savunarak onun maddi olmayan insani sorunlara çözüm getireceğini müdafaa ederek bilime güveni temel almakta, duygusal önyargılardan, geleneksel bilgiden bağımsız özgür düşüncüyü temsil etmekte ve araçsal akla da sınırsız olanaklar tanımaktadır (Atiker, 1998: 7, 13). Buna göre Aydınlanma düşüncesinde insanın içinde yaşadığı toplumun bilgisi ile insana ait sorunların da çözülebileceği, akıl yürütmeye ve bilgiye dayalı olarak düzenlenen toplum ile insanın tam olarak özgürleşeceği savunulmuştur. Nitekim akılcı düşünme ve bilgi edinme yoluyla toplumların gerilikten, cehaletten kurtulacağı, insanlığın doğaya egemen olacağı ve doğa karşısında insanın özgürleşeceği düşüncesi temel alınmış ve bunun da insanın özgürleşme sürecini daha ileri düzeye taşıyacağı öngörülmüştür. Özgürlük “vazgeçilmez”, kanıtlamaya ihtiyaç duyulmayan” temel bir insan hakkı olarak değerlendirilmiştir. Hakikati bulma çabalarının zenginleşmesi, kurallarına herkesin katkıda bulunduğu ve bu nedenle şiddetin meşru bir eylem aracı olmaktan çıkarıldığı bir siyasal birimin kurulması ve ulusların zenginliğinin artması gibi gelişmeler ise özgürlüklerin kolektif sonucu olduğu düşünülerek savunulmuştur. Aydınlanmanın temel öncülerinden bir diğeri, sürekli ilerleme ve gelişmedir. Bu noktada aklın ve bilimin sürekli ilerlemenin

motoru olarak değerlendirildiği ve Aydınlanma düşüncesinin teleolojik bir özellik taşıdığı bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak Aydınlanma düşüncesinin ya da bu düşünce sistemi içinde yer alan farklı yaklaşım ya da paradigmalardan önemli özelliklerinden bir diğeri de doğrusal bir şekilde ilerlediğine inanılan “ilerlemeci tarih” anlayışıdır. İnsanın yaratıcılığı ve bunun kaynağı olan aklı, akıl yürüterek bilgi ve bilim üretilmesi, bilgisini ya da bilme kapasitesini sürekli büyütebilmesi ve geliştirmesi, mükemmelliği aramak gibi bir doğal özelliğe sahip olması ise sözü edilen “ilerlemeci tarih felsefesi”nin üzerine inşa edilen öncülleri yansıtmaktadır (Şaylan, 1999: 91-93). Böylece bütün toplumların aynı şartlara sahip olduğu takdirde evrilerek aynı ilerleme ve gelişim çizgisini göstereceği iddia edilmektedir (Canatan, 1995: 46).

Sosyolojik Bir Bakışla “Pozitivizm” Tartışmaları

Aydınlanma felsefesinin ışığında şekillenen pozitivizmi doğuran düşünce ikliminde pozitivist filozoflar, bilimin mutlak geçerliliği ve evrensel ilerlemenin zorunluluğu gibi savunularla, bu iklimi dünya çapında ve hayatın tüm yönleriyle ilgili felsefi bir projeye dönüştürmeye çalışmışlardır. Bu akımın sosyal pozitivizm olarak adlandırılan kolu Fransa’da Saint Simon ve Auguste Comte¹, İngiltere’de Jeremy Bentham, James Mill ve oğlu John Stuart Mill gibi faydacı filozofların öncülüğünde geliştirilmiştir. Saint Simon’un savunduğu, bilimsel ilerleme nedeniyle insanlığın teolojik ve metafizik doktrinlerini yerinden eden yepyeni bir çağa girdiği ve bilimden ilham alan pozitivist bir felsefenin öncülüğünde yeni bir toplumsal birlik ve örgütlenmeye gitmesi gerektiği düşüncesi Auguste Comte tarafından geliştirilerek esasını “üç hal kanunu”nun oluşturduğu kapsamlı bir sisteme dönüştürülmüştür (Kutluer, 2007: 335- 336). Bu kanun her dalı birbiri ardınca üç ayrı teorik aşamadan geçmektedir (Comte, 1964: 217):

- 1) Teolojik veya hayali aşama,
- 2) Metafizik veya soyut aşama,
- 3) Bilimsel veya pozitif aşama.

Comte için teolojik aşama insanların dünyadaki olayları Tanrı ve ruh gibi doğaüstü güçler aracılığıyla anlamlandırdıkları bir aşamadır, metafizik aşamada tüm fenomenler soyut güçler tarafından veya canlandırılmış bütünlüklerce açıklanmaktadır. Pozitif aşamada ise açıklama, ampirik olarak gözlenebilir olaylar arasındaki düzenli yasa benzeri bağlantıların kurulması ile gerçekleşmektedir. Birinci aşamada sorgulanan vakanın anlaşılması için gizli, altta yatan, derindeki güçlerin araştırılması mevzu bahistir. Son aşamada, böylesi teolojik veya metafizik güçlerin keşfi için herhangi bir girişim yoktur. Pozitif bilim yalnızca gözlenebilir olaylarla alâkalıdır ve dikkatlice biriktirdiği olgusal bilgiler arasında yasa benzeri ilişkiler kurmaktadır. Comte, her bir aşamaya denk düşen belli tip bir toplumun olduğunu iddia etmektedir: Askeri-kavgacı, askeri-savunmacı, endüstriyel-pasif gibi. Bu toplumların her biri o dönemde kabul gören entelektüel düşünce tarzından kaynaklanmakta ve düşünce ile sosyal organizasyonunun gelişmesi arasında bir

¹ Pozitivizme giden yolu Sain-Simon’un açtığı ifade edilmekle birlikte, pozitivizmin esas kurucusunu A. Comte olduğu konusunda fikir birliği vardır (Hançerlioğlu, Tarihsiz: 317; Özlem, 2007: 453; Cevizci, 1999: 707)

tekabüliyet bulunmaktadır (Keat ve Urry, 2001: 119). Bu aşamalar insanlık tarihine ait ilerlemenin zorunluluğunu da vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle, Comte’un anlayışında ilerleme düzenden gelmektedir. O halde bu düzen, bilginlerin düşünce üstünlükleri ile tanrıbilimcilerin toplumsal kabiliyetleri ile özdeşleştirilebilirse ancak olanaklı olabilir. Böylelikle düşünce ihtiyaçlarına en uygun olan ahlaki ihtiyaçları en iyi gideren bir rejim bulunacaktır. Bu da “gönüle karşı kafanın başkaldırmasını” nihayete erdirerek akıl adına yadsıyan eleştirici düşünce² ile gönül adına evetleyen tanrıbilim arasındaki çatışmayı giderecektir. Buna göre toplumbilimde pozitifliğin zorunlu formülü “insanlık”tır (Akarsu, 1979: 17). Comte, pozitivizm ile Tanrı kanunlarını yok ederek, yerine doğa kanunlarını koymuştur. Buna göre insanlığın geçmişten günümüze kat ettiği ilerlemenin geleceği son aşamanın pozitif toplum olduğunu savunarak bir “insanlık dini” oluşturmak istemiştir (Ballıkaya, 2015: 88). Onun bu yeni dini ayin ve törenlere Katolikliğin bütün biçimlerine bağlıdır. Ancak Tanrı’nın yerine “insanlık”ı, ermişlerin yerine de bilginleri yerleştirmiştir. Bu “insanlık dini” devletin biçiminde de yansıyarak, tek bir kişinin kişisel çıkarlarını değil, toplumun bütününe düşünerek, onu kendi çıkarına üstün tutacaktır. Öğretim sayesinde insanın, toplumla nasıl sıkı sıkıya ilişki içinde olduğu gösterilecektir. Böylece öğretim, kişisel içgüdünün toplumsal içgüdü biçimine geçmesine sebebiyet verecektir (Akarsu, 1979: 17-18). Ancak böyle bir yaklaşımla metafiziğe karşı çıkmakla işe başlayan pozitivizm, yeni bir din önerisiyle metafiziğin alanına girmiştir (Hançerlioğlu, Tarihsiz, 317).

Comte’un felsefeye ilişkin değerlendirmelerine bakıldığında, kendi kurduğu sistemden önceki bütün felsefelerin yıkıcı ve olumsuz olduğunu, ancak kendi sisteminin yapıcı ve olumlu olduğunu iddia etmektedir. Buna göre bütün felsefeler yıkıcı ve olumsuz bir yapı sergilemektedir. Çünkü onlar, deneyi aşan anlamda metafizikle ilgilenmişlerdir. Felsefeden metafiziği çıkararak, yerine bilimi koymak gerekmektedir. Bu nedenle pozitivizmin bir bilim felsefesi olduğunu iddia ederek, daha ilk adımda felsefeden vazgeçmekte, hatta yasaklamaktadır (Hançerlioğlu, Tarihsiz: 317).

Comte, tıpkı doğa biliminin fiziksel dünyanın işleyişini açıklamasına benzer bir yaklaşımla toplumsal dünyanın kanunlarını izah edebilecek bir toplum bilimi oluşturmaya çalışmıştır. Her bir bilimsel disiplinin kendi araştırma kapsamı olduğunun bilincinde olmakla beraber, bütün bu disiplinlerin ortak bir mantık iler evrensel yasaları ortaya koymayı amaçlayan bir bilimsel yöntemi paylaştıklarını savunmuştur. Tıpkı doğal dünyanın kanunlarının keşfinin bize çevremizdeki olayları öngörme ve denetleme imkânı

2 Comte, kurumsallaşmış dinin akılcı eleştirinin önemli yönlerinde yaptığı gibi, Aydınlanma çağı yazarlarının temel hedeflerinden birini benimsemektedir. Comte’un tarihsel şemasında teolojik ve metafizik aşama toplumsal evrimin zorunlu aşamaları şeklinde değerlendirilmekle birlikte, pozitivizmin zaferiyle ikisinin de sonsuza kadar yok olacağını ifade edilmektedir. Comte’un kendisi dinin yeniden keşfedilmesi aşamasına gelmekle beraber, bunun nedeni, Aydınlanma felsefesinin bu yönlerini, filozofların çalışmalarının dayanağı olan kalıtsal otoritenin sistemli eleştirisine yönelik derin bir hoşnutsuzlukla birleştirmesidir. Comte, bu anlamda “Aydınlanma”nın ana fikrini kabul etmemektedir: Orta çağlar, aynı zamanda, inkâr edilmeleri insanların düşünsel ve toplumsal hayatlarında devrimci değişimlerin yolunu açacak Karanlık Çağlar’dır. Bunun yerine, Comte “gerici okul” yazarlarının etkisi altında bir ilerlemecilik savunmuştur. Comte’un pozitivizmi ilerleme temasını muhafaza etmekte, fakat bu temanın Aydınlanma felsefesinde bir arada bulunduğu radikalizmi sabote etmektedir. “İlerleme” ve “düzen” birbirleriyle uyuşturulmanın ötesinde bir ilişki içindedirler: Biri diğerine bağımlı bir hale gelmektedir. Pozitif düşünce, filozofların yeni bir güne geçmiş yıkılmasıyla ulaşabileceği anlamındaki bakış açısının ifadesi olan “negatif” dünya görüşlerinin yerini almaktadır (Giddens, 2002: 245).

sağlaması gibi, insan toplumunu yöneten kanunların ortaya dökülmesi de bize kendi kaderimizi şekillendirme ve insanlığın refahını artırma imkânı sağlayacaktır. Comte, toplumun, fiziksel dünyada olduğu gibi değişmez yasalar sahip olduğunu iddia etmektedir (Giddens, 2012: 45). Buna göre Comte'un kurduğu toplum bilim şu çizgilere sahiptir: Toplumsal yapı, ilerleme ortamında varlıklarını devam ettiren değişmez nitelikleri ve organları ile kendi başına yer almaktadır. Toplumun statik yönü ile dinamik yönü ayrılmaktadır. Bu değişmeyen nitelikleri ve organları tayin eden statik yöndür ve dinamik yönden bağımsızdır. Toplumun dinamik yönü ise ilerleme kanunlarını içinde barındırır ve dinamik yön statik yöne bağlıdır. İlerleme düzenden kaynaklanır, ancak bu sistem içinde olanaklı olan ilerlemeyle toplumdaki din, mülkiyet, aile, dil gibi değişmez ve sürekli olan öğeler yetkinleştirilebilirler (Akarsu, 1979: 15). Bu bağlamda evrimci pozitivizm ise, sosyal pozitivizmdeki ilerleme olgusunun yerine ana teması çok farklı olmayan evrim kavramını kullanmıştır. 19. yüzyılda jeoloji ve biyoloji alanlarında geliştirilen evrimci görüşleri inorganik ve organik dünyadan başlayıp beşeri ve tarihsel alana kadar genişletmiştir. Bu akımın kurucusu Herbert Spencer, basitten birleşige doğru farklılaşan doğal evrim sürecinin kimyasal düzeyden bitki ve hayvanların biyolojik yapısına doğru ilerlediği şeklindeki modeli, insan medeniyetinin gelişim sürecine tatbik etmiştir (Kutluer, 2007: 336).

Comte'un pozitivizmi, Avrupa'nın büyük bir kısmında çok kısa zamanda yaygınlık kazanmıştır. Pozitivistler, "zamanın tını"nın artık ve sadece "pozitif tını" olduğunu iddia etmişlerdir. Comte'un pozitivizmi, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar, teoride çok önemli değişikliklere maruz kalmamakla beraber, bu dönemde "yeni pozitivizm" şeklinde adlandırabilecek farklı pozitivist öğretiler içerisinde dil ve mantık araştırmalarını yürüten "mantıkçı empirizm", "empiriokritisizm" ve felsefenin bilimselleştirilmesini öngören "bilimsel felsefe" akımları içerisinde önemli dönüşümler gerçekleşmiş ve bu akımlar Comte'un pozitivizmini "eski pozitivizm" olarak nitelendirmişlerdir (Özlem, 2007: 453).

İki ayrı yüzyıla ait iki ayrı pozitivizmin olduğu konusunda fikir birliği olmakla beraber bu akımın tipik olan temel fikirleri ise şu şekildedir: a) Bilimsel bilgi tek geçerli bilgidir. b) Bilginin mümkün olan yegane nesnesi olgulardır; metafizik ve teolojik düşünceler olgusal karşılığı olmayan spekülasyonlardan ibaret olup anlamsızdır. c) Felsefe bilim dışı bir yöntemle sahip olamaz; onun görevi bütün bilimler için ortak olan genel ilkeleri bulmaktır. d) Evrensel ve önsel nitelikli tek bir yöntem söz konusudur ve bu yöntem hem doğa hem de beşeri bilimler için aynıdır; bütün bilimler fiziğe indirgenebilir (Kutluer, 2007: 335). Neticede tüm tarihi boyunca pozitivizm, yukarıda ifade edilen ilkeler doğrultusunda olgusal olanı gerçek, gerçek olanı da olgusal olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle, 'kuramsal kurgulama' fikrini ise metafizik bir tınlamaya sahip, pozitif çağ öncesine ait bir hurafe olarak görmüştür. Pozitivizmin, felsefeye karşı çıkmasının nedeni de budur. Zira pozitivist düşüncede kuramsal kurgular, 'ideolojik', 'spekülatif' ve 'özel' olarak nitelendirilmekte ve bu nedenle bilim-dışı olarak değerlendirilmektedir. Yani pozitivizm, toplumsal olguların gözleme açık yönleriyle, göründükleri gibi incelenmesi gerektiğini savunmuştur. Böylelikle olgunun, her nasılsa o şekilde zihne yansıtacağı iddia edilmiştir. Pozitivizmin kavramları, kavramların işaret ettiği nesnellikle özdeş tutmasının nedeni de buradan kaynaklanmaktadır (Varel, 2017: 5). Bu çerçevede söz konusu savları

ortaya atan pozitivizm hem bilim felsefesi hem de sosyoloji içinde yoğun eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler genel olarak üç başlık altında incelenebilir (Cevizci, 1999: 709):

Birincisi, bilim felsefesi içinden realist tavrın göstergesi tarafından yapılan itirazdır. Realistler, pozitivizmin sadece gözlemlenebilir fenomenlerin analiz edilebileceği ve bilimsel açıklamanın, fenomenlerin genel düzenliliklerin özelleme ya da örnekleri olduğunu göstermekten meydana geldiği konusundaki vurgusuna karşı çıkmakta, nedensel açıklamaların fenomenlerin arkasındaki, onları birbirine bağlamakla beraber, gözlemlenebilir olmayan mekanizmaları ortaya çıkarması gerektiğini ileri sürmektedir. Realistler pozitivist bilim anlayışına karşı çıkarken, çok sayıda sosyolog ve düşünür bu karşı çıkışla, sosyolojinin bir bilim olamayacağı iddiasını ifade etmektedirler. Buna göre sosyolojinin amacı, fizikte ya da doğa bilimlerinde olduğu gibi açıklama değil, anlamaktır. Pozitivizme getirilen bu eleştiriyle, sosyal varlıklar olarak insanların niyet, eğilim ve motiflerini dikkate alınması gerektiği; söz konusu niyet ve eğilimlerin ise, toplumsal dünya ve öznellik alanına mahsus olup, doğal dünyayı nitelemediği için doğal bilimlerinin yöntemlerinin sosyal bilimlere uygulanamayacağını iddia edilmektedir. Yine sosyoloji temelli olan üçüncü eleştiri ise, sosyal bilimlerdeki pozitivizmin, teknik akılcılığın bir örneği olduğunu dile getirmektedir. Başka bir ifadeyle, Frankfurt Okulu düşünürleri daha ziyade Amerikan sosyolojinde gördükleri pozitivizme itiraz etmiş, sosyolojik yorumla hiçbir ilgisi olmayan, salt olgularla ve alan araştırmalarıyla sınırlı kalan bu tür bir sosyolojinin, toplumu denetleme isteğinin bir görüntüsünden başka bir şey olmadığını söylemişlerdir.

Osmanlı-Türk Aydınının Pozitivizmle Tanışması ve Devletin Kurtarılması İçin Pozitivist Yönelimler

Pozitivizm Türkiye’ye, Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme sürecinin bir parçası olarak girmiştir. Fransa’da 1789 Devrimi’nin sonrasında artan toplumsal ve siyasal kriz ortamında doğan ve gelişen pozitivizmin Osmanlı İmparatorluğu’na ithali, Batı’dakinden çok farklı olmakla birlikte yine bir kriz döneminde gerçekleşmiştir. Nitekim pozitivizm, özellikle Fransa’da³ “nizam ve terakki” düşüncesiyle toplumsal kargaşaları nihayete erdirmek amacıyla ortaya çıkmasına karşılık, Osmanlı’da Avrupa emperyalizmine karşı imparatorluğun direncini artıracak bir reçete olarak değerlendirilmiştir. Batı’da kendine has pratik toplumsal ve siyasal sorunlara cevaben doğan pozitivizm, sağlam felsefi temellere ve güçlü epistemolojik bir niteliğe sahiptir. Osmanlı’da ise epistemolojik boyuttan ziyade siyasal yönüyle dikkati çekmiş ve politik-ideolojik saiklerle ithal edilip içselleştirilmeye çalışılmıştır (Kabakçı, 2008: 41). Başka bir ifadeyle, 19. yüzyılda Batı ile münasebet kuran Osmanlı aydını ilerlemenin temel belirleyenin bilim olduğu kanaatine ulaştıktan sonra, onu elde etmenin tek yolu olarak da pozitivizmi görmüştür. Buna göre

3 Aydınlanma ve pozitivizm, İngiltere, Almanya ve İtalya’da, Fransa’dakinden bazı önemli farklılıklara sahiptir. Pozitivizm, Fransa’da epistemolojide yoğun bir biçimde rasyonalist iken, İngiltere’de hemen tümüyle duyumcu ve deneyimcidir. Bunun gibi aynı pozitivizm Fransa’da toplum teorisinde holistik/bütünlükçü ve siyaset teorisinde merkezietçi/laisist/üsttenci ve otoriter iken; İngiltere’de toplum teorisinde liberal ve siyaset teorisinde ademi merkezietçidir (Özlem, 2007: 458).

pozitivizm, birkaç yönden 19. yüzyıl toplum hayatı üzerinde etkili olmuştur: Toplumun somut koşullarını temel alan pratik kavramsallaştırmaya önem vermesi ve bu kavramsal yapının merkezine spekülâtif bilgiyi değil, bilimin pozitif felsefesini yerleştirmesi bakımından modernleşme çabalarında eksikliği duyulan düşünsel dayanak noktalarını Osmanlı aydınına kazandırmıştır. Tanzimat'la başlayan reformlar döneminde bilimin bir çeşit "kült" haline gelmesinde pozitivizmin bu pratik çerçevesi belirleyici bir önem taşımıştır (Işın, 1985a: 354). Bu bağlamda pozitivizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında devleti kurtarmak, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise toplumu Batılılaştırmak için bir araç olarak değerlendirilmiştir (Kabakçı, 2008: 41). Nitekim Tanzimat'ın üzerinden çok fazla bir zaman geçmeden, özellikle Osmanlı siyasetine yön verme arayışında olanların nezdinde bilim, "açıklayıcı" bir niteliğe sahip olmaktan ziyade "kurtarıcı" bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Böyle bir epistemolojiden çıkarılacak sonuç, her ne pahasına olursa olsun bilimsel yöntemleri temel alma fikridir ve 19. Yüzyılın sonlarından bu yana Türk siyasal politikalarının beslendiği ana damarı oluşturmuştur (Nişancı, 2009: 20).

Osmanlı'da Fransız ya da Comte pozitivizminin⁴ daha yaygın bir kabulle karşılandığı ifade edilebilir. Osmanlı aydınlarının büyük kısmı, 1870'lerden itibaren, ülkede pozitivizmin Fransız etiketli bilim ve siyaset öğretilerinin savunuculuğunu yapmışlardır. Comte'un sosyolojik anlayışı ve özellikle pozitif siyaset sistemi, bu aydınların temel başvuru kaynakları olmuştur. Comte'un "pozitif bilimi" Fransız Devrimi'nin "hürriyet, müsavât, uhuvvet, özgürlük, eşitlik, kardeşlik gibi sloganları yol gösterici olarak karşımıza çıkmaktadır. Pozitivist tarih felsefesinin belirlediği ve vaat ettiği "ilerleme", devletin ve halkın "pozitif bilim" in uygulamalarını için denek yapılması yoluyla gerçekleştirilecektir. Buna göre, önce Batı'yı "ileri" kılan şartlar Osmanlı'da da sağlanacak ve Osmanlı'nın geleceği o koşullar gerçekleştirildikten sonra, Batı ülkelerinin geleceğiyle aynı olacaktır. Zira pozitivizmin evrenselci siyasal ütopyasının iddialarına göre, tek tek toplumlar birbirlerinden ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, her biri ne kadar farklı inançlara, geleneklere ve siyasal düzenlere sahip bulunurlarsa bulunsunlar, sonuçta toplum olmak açısından bir "ortak-evrensel toplumsal doğa" göz önünde bulundurularak bir "pozitif toplum"a dönüştürülebilirdi. 1875 ile 1905 yılları arasında Osmanlı aydınlarının bu pozitivist inanç doğrultusunda "toplum mühendisliği" fikrini kabul ettikleri ifade edilebilir (Özlem, 2007: 458-459).

Osmanlı-Türk pozitivistlerinin bir diğer özelliği, merkezîyetçi ya da adem-i merkezîyetçi çizgide olmalarıdır. Şöyle ki, Fransız pozitivistleri bilgi sistemlerine uygun düştüğü için merkezîyetçi, İngiliz pozitivistleri yine aynı gerekçeyle liberal ya da "adem-i merkezîyetçi"dir. Bu anlamda Osmanlı-Türk pozitivistlerine bakıldığında, bir kısmının ülkenin kurtuluşunu merkezîyetçilikte gördükleri için katı bir pozitivist eğilimde, diğer bir kısmının ise kurtuluşu adem-i merkezîyetçilikte görmeleri nedeniyle gözlem ve deneyi öne çıkaran daha ılımlı pozitivist yönelimde oldukları bilinmektedir. Dolayısıyla,

4 Comte, pozitivizmin Doğu'da ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasına ayrı bir önem vermiştir. 1850'lerin başından itibaren propaganda faaliyetlerini bu yönde hızlandırır. Bu faaliyetler çerçevesinde, Rusya'da bir dizi bürokratik reform gerçekleştiren Çar Nikola'ya ve Tanzimat dönemi sadrazamlarından Mustafa Reşit Paşa'ya pozitivizmi tanıtan ve bu iki önemli devlet adamını insanlık dinine davet eden mektuplar gönderir. Reşit Paşa'ya insanlık dinini tebliğ ettiği mektubunda Comte, genel olarak pozitivizmin tarih, toplum ve siyaset algısından bahseder ve özellikle İslam dininin diğer dinlere göre daha "ileride" bir din olması nedeniyle Müslüman toplumların pozitivizme geçişlerinin daha kolay olacağına altını çizer (Kabakçı, 2008: 43).

iki fikrin rekabetinde sonucun, iddiaların tutarlılığı ile değil, siyasal koşullar tarafından belirlendiği ifade edilebilir. Nitekim I. Dünya Savaşı yıllarında merkezîyetçi çizgide yer alanların adem-i merkezîyetçiliği “bölücük”le suçlanması ve bu baskı altında, İngiliz pozitivistimin Fransız pozitivistimine yenik düştüğü görülmektedir (Nişancı, 2009: 43).

Pozitivizmin Türkiye’ye hangi amaçla girdiğine ve genel niteliklerine ilişkin böyle bir değerlendirmenin ardından öncüllerinin kim olduğuna bakıldığında, pozitivist Osmanlı Devleti’ne girişinin doğrudan felsefi bir kanalla değil, değişik yollardan girdiği söylenebilir. Bunlar arasında; edebiyat akımları, o devirdeki okullara konulan müsbet ilim dersleri, doğrudan Fransızca tedrisat yapan okullar, Avrupa’ya gönderilen bazı öğrenciler, eğitim kurumlarına giren yabancı uzmanlar, bazı dernekler, vb. sayılabilir (Korlaelçi, 1989: 209). Bu bağlamda pozitivistime ilk ilgi duyan isim eski bir asker olan Beşir Fuad iken (Kabakcı, 2008: 44), Yeni Osmanlılar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin pozitivist Osmanlı’ya girişinde önemli bir yer tutmaktadır. Ahmet Rıza, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit ve Rıza Tevfik Beyler gibi isimler, dernek üyesi şahısların yetişmesinde rol oynamışlardır (Korlaelçi, 1985: 212, 220). Nitekim Yeni Osmanlılar Cemiyeti, pozitivist filozoflarla ilgilenen Şinasi ve Mithat Paşa’ya destek olmuş, bazı üyeleri pozitivist düşüncüyü oluşturacak eserleri tercüme etmesine katkıda bulunmuştur. Pozitivist düşüncenin ithalinde daha önce de ifade edildiği gibi, Batı’yla kurulan ilişkiler önemli yer tutmakta, bu anlamda Mustafa Reşit Paşa’nın da önemli katkıları bulunmaktadır (Korlaelçi, 2009: 214).

Osmanlı aydınlarının pozitivistle tanışmasında önemli yer tutan Ahmed Rıza, Paris’te geçirdiği yirmi yıla yakın süre zarfında (1889-1908) pozitivist çevrelerle yoğun temas içinde bulunmuş ve bu esnada Jön Türk hareketinde kayda değer bir rol oynamıştır. Bir anlamda “insanlık dini”ne “iman eden” Ahmed Rıza’nın II. Abdülhamid döneminde en önemli muhalif yapılanma olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başında olduğu ve 1908 sonrasında Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan reisliği yaptığı hatırlandığında, pozitivistimin ithali sürecindeki önemi daha net kavranacaktır (Kabakcı, 2008: 45). Bu noktada üzerinde durulması gereken bir diğer unsur, İttihat ve Terakki’nin, Osmanlı Devleti’nin bekasının tehlikede olmasının nedenini II. Abdülhamit yönetimi olarak görmesidir. “Sosyal Darwinizm”in ilkeleri doğrultusunda hareket edilerek pozitivist yöntemlerle bu tehlikenin giderilebileceğini savunmuşlardır (Nişancı, 2009: 38-39).

Münif Paşa’nın kurduğu Cemiyet-i İl-miyye-i Osmaniye, Mecmua-i Ulûm dergisini çıkarmış ve Fransız pozitivistimin sözcülüğünü yapmıştır. Abdullah Cevdet, genelde Avrupa kültürünün, özelde ise Fransız kültürünün ateşli bir hayranı ve savunucusu olmuştur. Bu isimlere Ahmet Şuayb ve Salih Zeki eklenebilir (Özlem, 2007: 459). Başında Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık’ın (1890-1953) bulunduğu İçtimaiyat Mecmuası ise pozitivistime sosyal ilimler bağlamında ele almıştır. Ülkemizde yayınlan ilk sosyoloji dergisi olan İçtimaiyat, Durkheim’in fikirlerini yaymıştır. Necmettin Sadık’ın, Durkheim’in “La Prohibition de Linceste” adlı eserinden “Fücurun Nehyi ve Meuşe’leri” adıyla yaptığı çeviri birinci sayıdan itibaren yer almıştır. Yine Necmettin Sadık’ın Durkheim’den yaptığı “19. asırda Fransa’da İçtimaiyat” isimli çeviride, A. Comte ile S. Simon’un sosyolojideki yerleri anlatılmaktadır (Korlaelçi, 2009: 216).

1880’li yıllardan itibaren Osmanlı kültür hayatında pozitivism ve benzeri maddeci disiplinlerin etkileriyle oluşan materyalizm de görülmeye başlamıştır. Materyalizm çeşitli dolaylı ve dolaysız etkilerle Osmanlı düşünce yapısına dâhil olduktan sonra “ilk evresini II. Meşrutiyet’in ilanı ile tamamlamıştır. Yaklaşık çeyrek yüzyıl süren bu dönemde materyalizmin algılanış biçimi, onun bağımsız bir felsefe sistemi olmasından çok, diğer din dışı düşünce akımlarıyla organik bir ilişki içinde bulunduğunu göstermektedir. Bir yandan da “Osmanlı aydınlarının ansiklopedist eğilimleri din-dışı düşünce akımları arasında eklektik bir uzlaşmayı zorunlu kıldığından, materyalizm de diğer din-dışı öğretilerle aynı modern kültür mirasına sahip çıkan teorik yapıyı benimsemiştir. Ancak zamanla öz kaynaklarına eğilebilen materyalizm, düşünsel çerçevesini yeterince genişleterek II. Meşrutiyet’ten sonra kendi kavramlarıyla konuşabildiği bir felsefe diline dönüşebilmiştir (Işın, 1985b: 363). Materyalizm, Osmanlı toplumunda hem pozitif bir bilim anlayışı, hem de kendi sistematüğini kurma yolunda ciddi bir ayrımlaşma süreci yaşamış ve oldukça geniş bir çerçeveye yayılmıştır. Osmanlı fikir birikimine sinmiş olan teolojik yaklaşıma karşılık, bilimsel verilerin ışığında bir dünya ve insan tasarımı, gerçekliğin sezgiyle değil, akılla algılanabileceğini öngören bir düşünce açısı; hayatın manevî bir süreç olmayıp, maddesel değişimin deney yoluyla kavranabilir gerçekliği olduğu ilkesi Osmanlı materyalizminin tanım çerçevesini çizmektedir (Uğurlu ve Balık, 2009: 2311). ‘Dinin avamın ilmi, ilmin havassın (seçkinlerin) dini’ olduğu söylemi, “Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde etkin rol oynayan İkinci Meşrutiyet Garbıcıları’nın önemli tezlerinden biri” (aktaran Uğurlu ve Balık, 2009: 2315) olmuştur. II. Meşrutiyet dönemi Batıcılarının gözden kaçırmadıkları diğer bir mesele de dinin kudretini ilme taşımanın önemidir. Böylece toplumda dinin oynadığı rollerin önemini iyi kavradıklarının bir göstergesi olarak bilimselliği din ile birleştirmenin yeni bir toplum düzeni ve algılayış biçimi oluşturmakta üstleneceği rolün hesabı yapılmıştır. Bilimin dayandığı maddeci dünya görüşü ile Şeriat mutabık bir düşüncenin sentezinden yeni bir iman anlayışı yaratılmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi batıcı aydınlarının topluma yerleştirmeye çalıştığı sentez, halkın bilinçlenmesi noktasında beklenen etkiyi göstermemiş fakat “dergi okuru düzeyinde Feuerbach sonrası “Alman materyalizminin sulandırılmış halini” bilimsel gerçeklik olarak algılayan bir kitleye cazip bir kurtuluş reçetesi sunmuştur”. Toplumun genelini aydınlatmak yerine sadece belli bir grubun bilimcilik düşüncesine dâhil olması II. Meşrutiyet dönemi pozitivistlerinin amacından uzak kalmıştır. Hanioglu, bu dönemdeki aydınların bir siyasî seçkinler tarafından uygulanacak bir program yerine bir entelektüel aydınlatma hareketini hayal ve müdafaa ettiklerini ifade eder (aktaran Uğurlu ve Balık, 2009: 2315) Cumhuriyet dönemine gelindiğinde söz konusu II. Meşrutiyet batıcılarının başarılı oldukları düşünülebilir. Çünkü Cumhuriyet ideolojisinin şekillenmesinde Meşrutiyet döneminde öne sürülen tezlerin izdüşümlerinin görülmesi başarı olarak değerlendirilirken, halka nüfuz etmekte karşılaşılan direnç, aksi yöndeki tezlerin de güçlü bir argümanı olarak görülebilir (Uğurlu ve Balık, 2009: 2315).

Prens Sabahattin’in temsil ettiği çizgi ise, katı bir determinizme dayanan Fransız pozitivisminin sözcülüğünü üstlenen Ahmet Rıza çizgisinden, Anglo-Sakson pozitivismine yakın olmasıyla ayrılmaktadır. Nitekim bu çizgi “teşebbüs-i şahsı” (özel-kişisel girişimcilik) sloganıyla İngiliz liberalizmine yakın durmuştur (Özlem, 2007: 459). Buna karşılık daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı Dönemi’nde Fransız pozitivisminin

etkili olduğu görülmektedir. Cumhuriyet döneminde de, 1950’li yılların ortalarına kadar, siyaset öğretilerinden bilim anlayışına kadar hemen her alandaki uygulamalarda Fransız pozitivizminin damgasını vurduğu ifade edilebilir. Bir başka deyişle Cumhuriyeti kuranlar Prens Sabahattin’i değil, Ahmet Rızacıydılar (Özlem, 2009: 460).

“Sessiz Ev” ve “Tatarcık”ta Pozitivizm Tartışmalarının ve Eleştirisinin Karakterler Üzerinden Analizi

Çalışma kapsamında incelenen romanlarda, özellikle “pozitivist” ve “materyalist” kimlikleriyle ön plana çıkan karakterler, “Sessiz Evde”ki doktor Selahattin Darvinoğlu ve “Tatarcık”taki Miralay Nihat’tır. Kökleri II. Meşrutiyete dayanan, aynı zamanda Cumhuriyet dönemini de yaşamış bu aydınların özellikle din ile bilim arasındaki bir çatışmadan hareketle toplumsal yaklaşımları ortaya koydukları görülmektedir.

“Sessiz Ev”de anlatılan üç kuşaktan ilkinde yer alan Doktor Selahattin Darvinoğlu, Tanzimat döneminde Türk kültür ve düşünce tarihine giren pozitivist düşünceyi temsil eden, aşırı uçlarda gezinen ansiklopedist ve atipik bir aydındır. Romanın anlatı zamanında yaşamayan, ancak Eşi Fatma Hanım’ın anılarıyla aktarılan Darvinoğlu, gün yüzüne çıkamayan bir ansiklopedi projesi aracılığıyla, toplum mühendisliği rolünü üstlenmiş ancak bu hedefinde başarısızlığa uğramış bir II. Meşrutiyet aydınıdır. Selahattin İstanbul’da genç bir doktor olarak meslek hayatının daha başındayken, Talat Paşa tarafından, siyasetle uğraşması ve partiye atıp tutması nedeniyle sürgün edilmiştir. Bu bağlamda kendisini “hürriyetçi” olarak tanımlayan karakter, İttihat ve Terakki’yi özgürlükleri kısıtladığı ve baskıcı bir politika uyguladığı gerekçesiyle, 2. Abdülhamid’e benzeterek eleştirmektedir (Pamuk, 2006: 21). Dönemin siyasal koşullarına bu şekilde eleştiren Selahattin, sürgünün ardından Gebze yakınlarında Cennethisar’da bir ev yaptırır ve hayatı boyunca bu evde yaşar.

Sürgün hayatı boyunca tüm ideallerini pozitivist bilimin temelleri üzerine inşa eden karakterin, toplumsal eleştirilerini de bilim ve ilerleme kavramları üzerinden yaptığı görülmektedir. Bu çerçevede öncelikle, “Doğu’nun hala ortaçağ derin ve iğrenç karanlıklarında uyuyor olması”na (Pamuk, 2006: 25) dikkati çeken karakter, yaşanan ortamı “sefillikle” nitelendirmekte ve bu “sefilliğin” nedeni olarak da “bilimsizlik”i işaret etmektedir. Böyle bir ortamın ise bir Rönesans ve bir uyanış gerektirdiğini vurgulamaktadır (Pamuk, 2006: 65). Bu bağlamda söz konusu uyanışın gerçekleştirilmesinde büyük önem atfedilen ve Selahattin’in kimliğinde sembolize edilen aydının işlevi, “Allah korkusuyla aptallaştırılan kitlelere” (Pamuk, 2006: 25), “Allah olmadığını” anlatmak şeklinde açıklanmaktadır. Nitekim O’na göre artık “bilim vardır”, “Allah yoktur”, “Allah ölmüştür” (Pamuk, 2006: 69) ve “bilimdir artık yeni Tanrımız”dır (Pamuk, 2006: 142). Böylece dinin toplumsal ve bireysel hayattaki işlevinin sona erdirilmesi gerektiğini savunan söz konusu karakterin, referans aldığı kaynağın da Batı olduğu görülmektedir. Nitekim ilerlemenin yolunun “inançsızlıktan” geçtiğine inanan Selahattin, Batı’nın “Allah’ın varlığı sorununu, gösterdiği inanılmaz ilerleme sonunda bir gülünç sorun olarak bir kenara attığı”na işaret etmektedir (Pamuk, 2006: 25).

Bu bağlamda yüzünü tamamen Batı'ya dönmüş bir aydın olarak Selahattin'in, Doğu'nun "hüznü"nden, "kötümserliği"nden, "yenilgisi"nden, "korkunç boyuneğişi"nden (Pamuk, 2006: 97) neredeyse nefret ettiği ve "Doğu insanından hiçbir şey olmaz" düşüncesini benimsediği görülmektedir (Pamuk, 2006: 141). Bununla birlikte O, yine de toplumsal uyanışı sağlamak için, halka pozitivist bilimin "doğrularını", geleneksel ve dinsel değerlerin ise "yanlışlığını" halka anlatmak için büyük çaba sarfetmektedir. Ancak halk, modern bilimin ve hayatın unsurlarını anlamaz ve bu nedenle Selahattin onları küçümsemekle birlikte, "kabahatin onlar da değil devlette olduğuna" işaret etmektedir (Pamuk, 2006: 71). Bunlardan hareketle söz konusu karakterin, modernleşmenin tepeden inmezi zihniyetini benimseyen bir aydın olarak temsil edildiğini söyleyebilmek mümkündür. Nitekim O, "halka rağmen halk için" anlayışını benimseyen ve modern bilimi halka öğretmek için büyük çaba gösteren bir karakterdir.

Diğer taraftan pozitivist bilime bir dinmişçesine inanan Selahattin'in en büyük özelliği büyük bir Darwin⁵ hayranı olmasıdır. Nitekim onun en büyük amacı, onun gibi bir bilim adamı olmaktır. Böylece Selahattin gençlik yıllarında Batı bilimini ve gelişmesine, Doğu'ya aktarabilmek için bir ansiklopedi yazmaya karar verir ve bütün hayatını bu ansiklopediye adar. Söz konusu ansiklopedi; "doğal bilimler", "bütün bilimler", "bilim ve Allah", "Batı ve Rönesans", "gece ve gündüz", "ateş ve su ve Doğu ve zaman ve ölüm ve hayat: Hayat: Hayat!" gibi konuları kapsamaktadır (Pamuk, 2006: 101). Ansiklopedisi'nde "gözüyle gördüğü şeyleri" yazmayı ilke edinen Selahattin Bey, "deneyle kanıtlayamadığı hiçbir şeye ansiklopedisi"ne giremeyeceğini ifade etmektedir (Pamuk, 2006: 145). Ancak hayatı boyunca bu ansiklopediyi bir türlü tamamlayamayan Selahattin Bey, ölümü keşfinden hemen önceki yıllarında, "hayatın kısa, ansiklopedinin uzun olduğu"na karar vermiştir (Pamuk, 2006: 145). Bunun yanı sıra deneyler yapmak üzere kurmuş olduğu laboratuvarının da "bir gençlik hevesi"nden başka bir şey olmadığını ifade eden Selahattin Bey, "Batılıların bulup çıkardığı bütün o bilgi hazinesini bir kere daha deneyden geçirip kanıtlamaya kalkışan kişinin ya budala ya da kendini beğenmiş olması gerekir" diyerek başarısızlığını ilan etmektedir (Pamuk, 2006: 145). Böylece eserde, Selahattin'in karakterinde sembolize eden tip üzerinden pozitivistimin bir anlamda yenilgisine işaret edilmiştir.

Çalışma kapsamında incelenen eserlerde, tıpkı Selahattin gibi pozitivistime olan inancıyla ön plana çıkan bir diğer karakter, "Tatarcık" romanındaki Miralay Nihat'tır. Bununla birlikte söz konusu karakterler arasında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. Öncelikle Selahattin Bey, ele alındığı eserde olumsuz özellikleriyle temsil edilirken,

5 Türkiye'nin batılılaşma serüveninde bilimin almaya başladığı anlamlar düşünce ve siyasi tarihimizde önemli sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, toplumsal olayların ve siyasal yönetimin maddi teoriler ile açıklanmaya çalışılmasıdır. Nitekim biyolojik materyalizm Osmanlı İmparatorluğu'na girdiğinde, siyasal yönetimler –en baskıcı olanları bile- bilimsel faaliyetlere dokunmamışlardır. Kuşkusuz hızla girişi izlenen bu tür teorilerden ikisi gelişmelere damgasını vurmuştur. Bunlardan birincisi Darwinizm'dir. En büyük zaferlerini kazandığı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda tartışılan bu düşünce, toplumsal hayatı açıklamakta kullanılan önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bu açıdan sosyal Darwinizm, Osmanlı aydınlarının çoğunda etkili olmuştur. Söz konusu düşüncenin toplumsal yaşama uygulanması da, aynen doğada olduğu gibi toplumsal yaşamda da bir elemenin sonucuna varılmasını sağlamaktaydı. Bunun, Osmanlı yapısının örgütlenmesi düşünüldüğünde, zaten varolan seçkin düşünceleri ne kadar etkileyebileceği açıktır. Daha sonra, Türk düşünce hayatına damgasını vuracak olan seçkin düşüncenin de bir kökünü burada bulabiliyoruz. İkinci olarak, bir bilim dini olarak ortaya çıkan pozitivistim bu alanda kendisine ayrılan yeri bulmuştur (Hanioglu, 1985: 347).

Miralay Nihat’ın eserindeki temsilinin daha objektif bir bakış açısına sahip olduğunu ifade edebilmek mümkündür. Diğer taraftan her iki karakter mesleki anlamda da birbirlerinden ayrılmaktadır. Nitekim Selahattin sürgün edilmiş bir doktor iken, asker-aydını temsil eden Miralay Nihat, Milli Mücadele’de aktif olarak rol almış, Çanakkale Savaşı’nda sağ bacağı kaybeden “kıymetli bir subay”dır (Adıvar, 2009: 54).

Bu bağlamda “asker, sivil Yeni Türkiye’yi aşama aşama fikir, yahut bizzat silahla inşa etmek için bütün hayatı bir mücadele olan örneklerinden biri” olarak işaret edilen (Adıvar, 2009: 54) söz konusu karakter, akla ve bilime büyük önem atfeden, Batılılaşmayı da bu çerçevede değerlendiren, “aydın” profilinin bir simgesi olarak konumlandırılmıştır. Nitekim eserde, Miralay Nihat’ın hem askerliğin hem de iktisadi, içtimai gibi bütün konuların sadece ilim, teknik, akıl, fen ve mantıkla şekil ve kuvvet alacağını ifade eden görüşlerine yer verilmektedir. Bu görüşleriyle öne çıkan söz konusu karakterin en büyük amaçlarından biri “kendi felsefesine göre bir Türk milleti görmek için diliyle, kalemiyle mütemadiyen faaliyet göstermek” şeklinde açıklanmıştır (Adıvar, 2009: 54).

Her iki karakterin benzerlik gösterdikleri en önemli nokta ise din konusundaki yaklaşımlarıdır. Nitekim Miralay Nihat da tıpkı Selahattin gibi, din tamamen kalkmayınca dünyanın medenileşemeyeceğini düşünmektedir. Buna göre O, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında yerleşmiş olan materyalist felsefenin bir ürünüdür. Tevfik Fikret’in, insanın akılla dünyayı yapacağını söyleyen mısrası onun hayat ilkesidir. Yine aynı şekilde, aynı şairin “Tarih-i Kadim”⁶ şiirini her gün kendi kendine tekrar eder. En büyük özelliği ise “dinsiz” olması, daha doğrusu dinsizliği kendine büyük bir kanaatle “din” edinmesidir. O’na göre “dinsizlik” dini, o kadar etraflı, insanı ve ahlaki kaidelere sahiptir ki, ancak ona mensup olan bir adam aklından, mantığından gelen bir düzenle tam adam olabilir. Kısacası bu yönleriyle Miralay Nihat tam bir “dinsizlik softası”dır (Adıvar, 2009: 55). Bu eğimleri de “mistikler”den nefret etmekte ve onların tekkeye yakıştığını düşünmektedir. Nitekim O “aklı” olmaktan asla vazgeçmemiştir (Adıvar, 2009: 61) ve “Akıllı olan adamın dine inanmayacağını” ifade etmiştir (Adıvar, 2009: 205). Söz konusu karakterin “dinsizliğin” temel amacı ise insanın aklını efsane zincirinden kurtarmak, akla sınırsız bir imkân sağlamak, sadece mantığa dayanan bir gerçeğe yön vermektir. Ancak O, bu amacına ulaşamamıştır. Zira kendine şaşmaz ve tek kılavuz olarak belirlediği bilim, devamlı yeni bir düşünce ortaya atmış ve gerçeğe giden yollar sürekli değişmiştir. Dolayısıyla otuz yıldır inandığı tek şek ve şaşmaz sandığı yol çatallaşmıştır (Adıvar, 2009: 207). Bu bağlamda kendi “dinsizliğini” yeni nesillerinkiyle karşılaştıran Miralay Nihat; kendisinininkini on dokuzuncu yüzyılın sakın, liberal, heyecan karışmayan, kitaplar arasında esasları belirlenen bir din olarak tanımlamaktadır. Yeni nesillerin “dinsizliğinin” ise karanlık ve azgın bir içgüdünün, tahakküm arzusunun neden olduğu karanlık ve

6 Söz konusu şiirin bir kısmı şu şekildedir: İşte, der, insanoğlunun geçmiş hayati bu. Ve baslar bize maval okumaya. Ninniler uyurur uyutur bizi dedelerimizin derin boşluklar içinde, uzun, zifiri karanlık hayatından. Gösterir bize evvel zamanı, tek doğru, en güzel örnek, der. Bakarsın gelecek günlerin farkı yok gecen geceden. Senin tarih dediğin iste budur, alında altı bin yıllık buruşuklar ve bir o kadar da kuşku. Bası geçmişe bir düşe değer, sürünür ayağı bomboş bir geleceğe, bir deri bir kemik, ayakta zorla durur. Ben hiç tiksinnem ondan, karsıma alırım onu arada bir, anlat bakalım, derim, şu eskilerden. Bir parça feylesofa benzer o, bir parça sırtlana benzer, berbat suratıyla da bir hortlağa. Yoklar mezarını unutulmuş gecelerin, baslar paslı, boğuk bir sesle bir bana anlatmaya, sirkisiyle, ne olmuş ne bitmişse: Hep yıkım üstüne yıkım, acı üstüne acı! Ne vakit geçse anlı sanlı bir ordu, çöküverir ağır gölgesi bir bulutun, kanlar yağar dört bir yana. En basta bir kanlı bayrak. Kanlı bir taç gelir arkasından....

iptidai bir olduğuna işaret etmektedir (Adıvar, 2009: 179). Eserde, bu özellikleriyle temsil edilen Miralay Nihat ne Tanzimat aydınları ne de yeni nesil aydınlar tarafından saygı görememiştir. Nitekim eski nesil ona “Farmason, zındık, Frenk bozması” gibi isimler takmışlardır. Bu nedenle söz konusu karakter kendini okumaya ve yazmaya adanmıştır. Son hazırladığı ve altı cilt olarak tasarladığı “Fransız İnkılabı” adlı eserini ise verdiği on beş senelik mesainin sonucunda sadece üç cildini tamamlayabilmiştir (Adıvar, 2009: 55). Görüldüğü gibi, tıpkı Selahattin gibi Miralay Nihat da hayatının büyük kısmını bilimsel çalışmalara adanmış, ancak tıpkı onun gibi eserlerini tamamlayamamıştır. Böylece her iki karakterin, dolayısıyla pozitivist Osmanlı ve Türkiye’de hayata geçirilmesindeki “başarısızlığı”na farklı gerekçelerle dikkat çekildiğini söyleyebilmek mümkündür.

Sonuç

Kültürel bir anlatı türü olan romanlar, içinden çıktıkları toplumun aynası olarak değerlendirilebilir. Zira bilimin, toplumun, siyasetin ve bireyin hemen her düzeyde ele alındığı söz konusu ürünler, yine bunlara yol göstermenin, yön vermenin bir aracı olarak, daha iyi bir düzen için eleştirilerin de yöneltildiği önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilimsel ve felsefi bir anlayış olarak pozitivist Osmanlı ve Türkiye’ye girişine ve romanlar üzerinden pozitivistin hangi yönlerinin benimsendiğine ve eleştirildiğine bakıldığında, özellikle Fransız pozitivistinin ve bu minvalde A. Comte’un varsayımlarının Osmanlı-Türk aydını üzerinde önemli etkilerinin olduğu görülmüştür. Nitekim Comte’un “insanlık dini”ne olan inancı kapsamında, dinin yerine bilimi koyarak olgulara dayanan yaklaşımının, çalışmada incelenen romanlardaki karakterler üzerindeki derin etkisi tespit edilmiştir. Zira söz konusu karakterler özelinde, akla ve bilime büyük önem atfederek dinin toplumun ilerlemesinde bir engel olduğunu iddia edilmekte, materyalist felsefenin de önemli bir savunucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada hem “eski” hem “yeni” nesil aydınlar tarafından çeşitli eleştirilere maruz kaldıkları görülmekte, pozitivistin bir taraftan eleştirisi yapılırken bir taraftan da yeterince anlaşılmadığına dair mesajlar verilmektedir. Bunun yanında Jön Türkler tarafından yoğun eleştirilere tabi tutulan 2. Abdülhamit dönemine de dolaylı göndermeler yapılarak, pozitivist tartışmalarının daha eleştirel bir tavırla ele alındığı da dikkati çekmektedir. Nitekim çalışmanın ilgili bölümünde de aktarıldığı üzere İttihat ve Terakki üyeleri pozitivist anlayışın Osmanlı Devleti’ne girişindeki öncü gruplardan biri olarak, 2. Abdülhamit’e yoğun bir muhalefet yapmış ve devleti kurtarmak için pozitivistin toplumsal teorisinden büyük ölçüde yararlanmışlardır. Ancak burada dikkati çeken husus, İttihat ve Terakki politikalarının da “hürriyet”i kısıtladığı iddialarıyla eleştirilmesidir. Bu minvalde “hürriyetçi” bir anlayışı benimsediğini savunan ve 2. Abdülhamid ile İttihat ve Terakki’yi aynı gerekçelerle eleştiren pozitivist karakter dolayısıyla, bilim ve ilerleme olgularına büyük önem atfedilmiştir. Yine aynı şekilde pozitivistin, bilimin dinin yerini alması gerektiği yönündeki savunularının yansımaları da karşımıza çıkmaktadır. Pozitivist bilimin ışığında toplumu “aydınlatmak” için hayatlarını bir ansiklopediyi yazmaya adanmış karakterler, bu projelerini tamamlayamamışlardır. Neticede farklı dönemlerde kaleme alınan romanlar bağlamında pozitivistin birer savunucusu olarak

sembolize edenler karakterler düzeyinde ve eserlerin alt metninde pozitivist bilimin, kimi zaman gerekçelerde farklılıklar olsa da toplumu “ileriye” götürmedeki başarısızlığına vurgu yapılmıştır.

Kaynaklar

- Adivar, Halide Edip (2009). *Tatarcık*, İstanbul: Can Yayınları.
- Anderson, M.S, (1976). *Europe in The Eighteenth Century*, New York, Longman, 1976.
- Akarsu, Bedia (1979). *Çağdaş Felsefe Akımları*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Atiker, Erhan, (1998). *Modernizm ve Kitle Toplumu*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Ballıkaya, Cihan (2015). “Pozitivizm: Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Sosyolojik Düşünceye Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 87-106.
- Canatan, Kadir, (1995). *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Cevizci, Ahmet (1999), *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Comte, Aguste (1964). “Pozitif Felsefe Dersleri”, Çev. Ümid Meriç, *Sosyoloji Dergisi*, 2 (19), 214-258.
- Giddens, Anthony (2002). “Pozitivizm ve Eleştiriciler”, Çev. Levent Köker, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Ed. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Ankara: Ayraç Yayınevi. 243-290.
- Giddens, Anthony (2012). *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, İstanbul: Kırmızı Yay.
- Hançerlioğlu, Orhan (Tarihsiz). *Felsefe Tarihi Ansiklopedisi*, Cilt 1, Remzi Kitabevi.
- Hanioğlu, Şükrü (1985). “Bilim ve Osmanlı Düşüncesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları. 346 – 347.
- Işın, Ekrem, (1985a). “Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları. s.352- 362.
- Işın, Ekrem, (1985b). “Osmanlı Materyalizmi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları. 363 – 370.
- Kabakcı, Enes, (2008). “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi ve Türk Sosyolojine Etkisi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 41-60.

Keat, Russel ve John Urry (2001). *Bilim Olarak Sosyal Teori*, Çev. Nilgün Çelebi, Ankara: İmge Yayınevi.

Korelci, Murtaza, (1985). “Pozitivizmin Türkiye Girişi”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 209-220.

Korlaelçi, Murtaza, (2009). “Pozitivist Düşüncenin İthalı”, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Modern Türkiyede Siyasi Düşünce cilt.1*, İstanbul: İletişim Yayınları, 214-222.

Kutluer, İlhan, (2007). *İslam Ansiklopedisi Cilt 34*, İstanbul, Türk Diyanet Vakfı Yayınları. 335-339.

Nişancı, Şükrü, (2009). “İttihat Terakki Politikalarında Pozitivizmin Etkisi ve Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Bilgi*, 19(2). 19-47.

Özlem, Doğan, (2007). “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Modernleşme ve Batıcılık Cilt 3*, İstanbul: İletişim Yayınları. 452-464.

Pamuk, Orhan, (2006). *Sessiz Ev*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şaylan, Gencay, (1999). *Postmodernizm*, Ankara: İmge Yayınları.

Uğurlu. Seyit Battal ve Macit Balık, (2009) “Sessiz Ev’in Hayaleti: Güdük Bir Aydınlanma Projesi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages: Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/8 Fall, 2308 – 2339.

Varel, Anıl, (2017). “Pozitivizm ve Siyaset: Yöntembilimsel Bir Eleştiri”, *AİD*, 50 (3), Eylül, 1-25